

I.V. Отрусценко

МОНГОЛІЯ, РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ ТА МОНГОЛИ СІНЬЦЗЯНУ (1920-ті роки)

Провінцію Сіньцзян було створено у 1884 році на теренах Джунгарії та Кашгарії. Видатний російський монголіст О. Позднєєв у 1893 році писав: “Особливо з часу останнього дунганського повстання (1862–77 роки. – *Прим. авт.*) у межах Чжунгарії та Північно-Західної Монголії ми бачимо надзвичайне посилення тюркського елементу. Округи Ілійський і Тарбагатайський, нещодавно населені чжунгарськими поколіннями калмиків [ойратів], нині майже суцільно зайняті киргизами, сартами та іншими народностями тюрксько-татарської мови, які поширили свої кочів'я і у межі Кобдоського округу в Монголії. Мова цих народностей має бути визнана тепер панівною у цих місцевостях...” [цит. за: Хохлов 2002, 207]. На початку ХХ ст. Алтайський округ із центром у Шара-Суме був виділений зі складу Кобдоського округу (Західна Монголія). Влада Сіньцзяну вважала його складовою частиною провінції, проте Пекін надав особливий статус округу, хоч і передбачав його залежність від Урумчі¹. Отже, у досліджуваній період на теренах провінції проживали уйгури, дунгани, казахи, ойрат-монголи (калмики), киргизи, сібо, таджики, узбеки, маньчжури, даури, татари, китайці та росіяни. Монгольське населення у Сіньцзяні складало 8,7%. За деякими даними, кількість тамтешніх монголів наприкінці 1920-х років дорівнювала 50 686 [Аманжол 2008].

За Конституцією Китайської Республіки 1923 р. у провінції Сіньцзян було 8 округів: Урумчійський, Алтайський, Тарбагатайський, Ілійський, Аксуйський, Карашарський, Кашгарський і Хотанський [Моисеев 2005, 314]. На чолі кожного округу (дао) стояв даоїнь. Округи, у свою чергу, ділилися на повіти (41)², які очолювали амбані. Кочове населення управлялося на особливих засадах залежно від району [Скрин 1930, 12]. Сіньцзян залишався великою мірою незалежним від центрального урядового контролю, його внутрішня та зовнішня політика перебувала в руках провінційних губер-

наторів. На чолі провінції з 1912 року перебував дубань Ян Цзесінь, який формально підпорядковувався пекінському уряду, проте був відомий “своєю ворожістю Пекинові” [Переписка... 2008, 273]. Його резиденція розташовувалася в Урумчі.

Під час антицинських мусульманських повстань ХІХ ст. у Джунгарії монголи залишалися вірними маньчжурській династії [Моисеев 2000, 27]. По проголошенні незалежності Монголії (1911) монголи Ілійського краю неодноразово висловлювали свої прагнення приєднатися до новоутвореної Монгольської держави. У свою чергу, Ян Цзесінь намагався перешкодити монголам Джунгарії слідом за Халхою проголосити себе незалежними. Він старанно налаштовував казахів і монголів з півночі провінції одне проти одного, використовуючи наявні серед них протиріччя [Сыроежкин 2003, 107; Millward 2007, 185]. Наслідком цієї політики стало поглиблення традиційної ворожості та змагання за пасовище між обома народами. Дубань почав озброювати казахів, відмовляючи у зброї монголам. Надалі, коли його контроль в області значно посилювався, Ян Цзесінь примусив монголів з Алтайських гір рушити на захід, щоб віддалити їх від халхасців. Казахи використали це у власних цілях, розграбувавши Алтайську область [Benson, Svanberg 1998, 62].

Попри це, за деякими даними, у Сіньцзяні відбувалися неодноразові антикитайські повстання під гаслами об'єднання всіх монгольських племен у єдину державну цілісність. Перше повстання спалахнуло у 1912 році серед ілійських монголів на р. Текес під проводом одного з князів – Сум'я-бейсе. Повстання у тому ж році було придушене китайцями, а його очільник разом зі своїми підданими (у складі кількох сотень осіб) був змушений емігрувати до Росії, а звідти переселитися до Зовнішньої Монголії. Емігранти увійшли до складу Тушету-ханського аймаку як хошун³ Сум'я-

гуна. За іншими даними, до Росії князь емігрував дещо раніше – у 1910 р. [XX зууны...]. Друге повстання відбулося у 1914 році на тому ж самому місці, на р. Текес. Його придушила спеціальна китайська військова експедиція. Восени 1914 р., після придушення повстанців, шість їхніх ватажків розстріляли китайці. Третє повстання мало місце у грудні 1921 року в Гучені, серед військових частин, що склалися з монголів і маньчжурів⁴.

У 1920 р., коли в Монголо-Тибетській секції Далекосхідного секретаріату Комінтерну розроблялося питання про постановку революційної роботи по всій Монголії, ставилося й питання про роботу серед монголів Сіньцзяну⁵. З Омська було отримане повідомлення, що у цій провінції серед монголів спостерігається “революційне хвилювання” і є можливість налагодити зв’язок та організувати роботу. Секретаріат відрядив до Семіпалатинська свого працівника Ц.-Є. Гочитського та монгольського революціонера Х. Чойбалсана. Проте тоді перевірити інформацію комінтернівцям не вдалося. У тому ж році, побоюючись проникнення революційних ідей до Сіньцзяну, Ян Цзесінь заклав кордони із середньоазійськими республіками Росії. Однак він уклав з останньою торговельну угоду (Ілійський протокол), хоча дипломатичні стосунки між Москвою та Пекіном не були відновлені до 1924 року. Комісія ж НКЗС-НКЗТ⁶ по Сіньцзяну в 1921 році вирішила: “Наша орієнтація мусить бути не на мусульманські маси Кашгарії, а на їхніх поневолювачів-китайців... Наша поведінка в очах китайців повинна бути найвищою мірою лояльна” [цит. за: Зотов 2003, 85]. 21 грудня 1921 р. нарком закордонних справ Радянської Росії Г. Чичерін писав Б. Шумяцькому⁷: “... щодо світового становища дружба з Китаєм буде одним із найголовніших активів... Зовсім інша справа Сіньцзян чи Кульджа, де китайські губернатори, коли настане момент і ми достатньо зміцнімося, ми будемо там виступати посередниками і добиватися прийнятного режиму для дунган, калмиків та інших туземців, проте в жодному разі ми не повинні займатися відторгненням цих провінцій чи підтримувати там агітацію проти Китаю... Китай у результаті буде в нас бачити лише спритніших імперіалістів, це зробить неможливою

нашу майбутню політику з Китаєм, та й взагалі це зірве нашу східну політику і, отже, наше світове становище” [цит. за: Шинкарев 2006, 1, 115].

Бурхливі події кінця 1910-х – початку 1920-х рр. внесли певні зміни до “націоналістичного” світогляду монгольських і бурятських суспільно-політичних діячів. Вони змушені були підтримати радянську ідеологію задля здійснення своїх державницьких задумів, використовували революційну термінологію та пов’язували майбутнє Монголії із процесом “світової революції” (перш за все китайської). Цікавими є доповіді А. Доржієва⁸ до НКЗС, подані у 1921 р. Зокрема, в одній доповіді (від 10.1921) представник Далай-лами зазначає, що міжнародна ситуація дає Радянській Росії нагоду вести активнішу політику серед буддійських і мусульманських народів Центральної Азії в плані приєднання останніх до “світової революційної політики” та надання їм права і можливості самовизначення. Тибетське представництво, з метою зменшення просторового роз’єднання буддійських народів Центральної Азії та встановлення щільного контакту і зв’язку між ними, вважає своєчасним порушити питання про розширення території народного уряду Монголії на заході за рахунок областей, населених ойратами: Алтайського округу, Ілі й Тарбагатаю. Тобто йшлося про “монгольські” землі Сіньцзяну. Мовляв, за дружньої підтримки та сприяння з боку Росії вірогідне об’єднання західних ойратських племен, які сягають до самого Тибетського нагір’я: Цайдаму⁹ та Кукунору – кінцевих пунктів розселення монголів, з їхніми східними родичами – халха-монголами. Таке об’єднання монголів, утворення розширеної Монгольської держави, дружньої Росії, забезпечить кордони Росії від Маньчжурії до Тянь-Шаню й, безумовно, збільшить значення монгольського народного уряду у переговорах із Китаєм¹⁰. Одночасно А. Доржієв звернувся до Б. Шумяцького з проханням дати належну оцінку цьому питанню – включенню до території Монголії Алтайського округу, Ілі й Тарбагатаю – та вжити тих чи інших заходів задля його найшвидшого вирішення¹¹. Цікаво, чому Доржієв запропонував розпочати об’єднання саме з ойратів? Ймовірно, про це

сраветного світського та духовного діяча попросив хтось із ойратів або бурятських лідерів, наприклад Е.-Д. Рінчино, радник монгольського уряду та голова Військової ради Монголії, який лобював приєднання до Халхи сінцзянських монголів упродовж кількох наступних років. Зокрема, він стверджував, що “майже все населення Алтайського округу, як випливає з наявних в Уряді матеріалів, заявило офіційно про своє приєднання до нас ще від 1921 року” [Элбек-Доржи... 1998, 126–127].

У свою чергу, на монгольських теренах озвався емігрант з Ілійського краю Дембрел, брат вищезгаданого Сум'я-бейсе¹². У 1921 р. він, зокрема, діяв у складі загону П. Щетинкіна, що воював проти Азіатської дивізії барона Унгерна. Наразі ж Дембрел служив у відділі постачання монгольської армії. Він звернувся до народного уряду з листом (від 11.01.1922), де живописав важке становище монголів Сінцзяну, історію їхніх звернень до Зовнішньої Монголії, надії на об'єднання. Дописувач зазначає: “За останні роки серед народів світу почали поширюватися ідеї про самовизначення кожного племені зі збереженням своїх релігійних вчень, і народи повели боротьбу за звільнення від усяких насильств для створення демократичної народної влади. До цього руху долучився монгольський народ і організував Народний Уряд. Через це всі погляди і сподівання монгольських племен звернені у бік цієї держави, з вірою, що, подібно рікам, котрі впадають у море, зіллються в одне ціле монгольські народи... Ті нещастя, які переживають монголи... під гнобленням підступних гемінів (гамінів)¹³, викликають справедливе обурення. Хоча вони мають постійне й нескінченне прагнення з'єднатися із Зовнішньою Монголією, але тільки не мають доброї зброї, необхідної при звільненні з-під китайської влади й не мають можливості, в сенсі заступництва, опертися на яку-небудь країну. Мудрі вчені Зовнішньої Монголії, вдаючись до різних засобів і мудрою політикою, зуміли перебороти підступних гемінів-китайців і відновити свою державу з Народним Урядом на чолі. Знищивши колишні насильницькі порядки, установили новий спосіб правління, заснований на засадах справедливості й великодушності,

причому цей лад має кінцевою метою примирити розрізнені й ворогуючі монгольські племена для створення об'єднаної сильної держави. Ми, Монголи західного Ілійського краю, плекаємо ширю надію, що Зовнішня Монголія й нас не залишить без уваги, зглянеться над нами, візьме під своє заступництво. Доповідаючи про це Уряду, прошу забезпечити мене вказівками, чи можуть розраховувати на милосердя Монгольського Уряду Монголи Ілійського краю, гноблені чужою їм нацією, експлуатовані до крайніх меж, які не знають спокійного життя і мають єдину мету – звільнитися від насильства китайців і під заступництвом Зовнішньої Монголії захити спокійним життям. Якщо Урядом буде задоволене це клопотання, то видавалося би бажаним відрядити мене з декількома представниками до Ілійського краю, щоб ми могли увійти в таємні зносини з Ілійськими монголами й, ознайомившись зі станом справ на місці, організувати партію, що могла б зайнятися підготовкою визвольного руху. Якщо ж у цей момент із політичних міркувань не видається можливим відкрито надати монголам сприяння й заступництво, то прошу роз'яснити, чи є інші легальні засоби боротьби”¹⁴.

Прохання дописувача задовольнили, й навесні¹⁵ 1922 року він вирушив через російську територію до Сінцзяну (насамперед до ілійських монголів) як представник від ЦК МНП¹⁶. Дембрел віз із собою листа, адресованого 10 сеймам та окремим округам монголів Сінцзянської провінції. Йому доручили з'ясувати, чи потерпають ілійські монголи від китайської реакції, якщо так, то дізнатися, чи мають ілійці намір звільнитися від цього і у який спосіб. Дембрел прибув до Верхнього Олетського¹⁷ сейму, де вручив послання тамтешнім чиновникам. За їхнім спільним рішенням у кожному сеймі мав відбутися з'їзд задля обговорення порушеного питання. Цей же з'їзд повинен був відправити надійного уповноваженого до крайового центру – у Середній Олетський сейм – для відповіді на послання монгольського уряду. Такі повідомлення були послані до сеймів та окремих округів, населених монголами¹⁸. На нараді посланець Урги виголосив промову, де, зокрема, зазначив: “Головним же завданням нового Народного Уря-

ду є не лише благо пригніченого народу Зовнішньої Монголії, а й звільнення всіх споріднених монгольських племен, однаково пригнічених світовими... імперіалістами, і дарування їм волі, рівності та загального щастя. Хоча завдання уряду такі, але якщо брати-монголи пригнічених провінцій не піднімуться на боротьбу з єдиною волею та думкою, то як же ми можемо звільнитися від реакційного китайського уряду... Основним завданням нашого Монгольського Народного Уряду є звільнення низів споріднених монгольських племен у міру своїх сил, надання їм права самовизначення, встановлення між ними навіки братських і клятвено союзних відносин, із тим щоб кожна частина (що самовизначилася) була для іншої надійною допомогою та опорою; взагалі ж (наш уряд) за прикладом хижих держав зовсім не має бажань під приводом допомоги пригніченим насильно захопити та управляти ними¹⁹. Якщо монголи Сіньцзянської провінції не захочуть об'єднатися із Зовнішньою Монголією під спільним управлінням і забажають окремого управління, то таке буде затверджено. "І лише якщо ми не встановимо на цей момент формальної державної єдності у формі федерації, то тоді не буде жодної гарантії в тому, що нас у той чи інший момент не поглине яка-небудь імперіалістично-насильницька іноземна держава; тому буде доцільніше, якщо (ви) ввійдете до всемонгольської держави як автономна область, що самостійно вирішує свої внутрішні справи і перебуває із Зовнішньою Монголією у стані братського та клятвеного союзу, з тим щоб як Зовнішня Монголія, так й Ілійська область могли надавати одна одній у випадку нападу будь-якої іноземної реакційно-загарбницької держави на одну із союзних сторін збройну допомогу. У мирний же час сторони не мають втручатися у військово-внутрішні справи, кожна сторона управляється сама по собі – думається, що у такому випадку буде досягнута постійна сила та міцність (цілого)"²⁰.

У результаті зазначених заходів і проведених з'їздів було підготовлене спільне Послання уповноважених Середнього Олетського сейму та 10 інших районів Ілійської провінції монгольському уряду. В ньому згадувалися часи великої слави монголів, нестерпні утиски впродовж останніх років

китайського правління і зазначалося: "...ми не можемо навіть умістити в молитовну подяку ту обставину, що (Зовнішня Монголія)... простягнула свою руку, спорядивши гінця з посланням, для того щоб звільнити з-під ярма китайських гвалтівників темні і стражденні маси нашого Ілійського краю. Звідси ясно, що мається на увазі велика ідея об'єднання монгольських поколінь шляхом скріплення розірваних уз і відновлення зруйнованого, тобто відтворення колишньої всемонгольської держави. І тому завданням моменту для всіх монголів є єднання волі й думки, для того щоб зорганізувати одноразовий виступ із метою звільнення від гноблення імперіалістичного китайського уряду та оволодіння волею і правами"²¹. Уповноважені просили якнайшвидше надати їм війська (4 тисячі вояків МНА²²) та зброю для боротьби з китайцями. Необхідна кількість зброї й військ була вказана наприкінці послання. Повноважним представником від Ілі, "беручи до уваги чесність і правдивість і популярність у масах", вони обрали вищезгаданого Сум'я-бейсе. Йому ж належало перепідпорядкувати зазначені війська та передати зброю. Наприкінці послання додавалося: "...ми, Ілійські монголи, прагнемо лише до звільнення від китайського ярма, й тому для нас байдуже, якщо (Зовнішня Монголія) приєднає нас до себе або надасть нам автономію"²³. Послання уповноваженого Верхньо-олетського сейму Насан-Бато та уповноважених 10 інших районів Ілійської провінції було відправлене радянському уряду. До монгольського уряду надійшло також послання командуючого 6 північними прикордонними караулами Верхнього Олетського сейму. Командуючий писав, що з листа, відправленого гінцем Дембrelом, він довідався про те, що монгольський уряд, маючи співчуття та милість до ілійських монголів, має намір визволити їх від китайського панування, і зрадив такій обставині, "немов сонячне світло проникло в пільму". З огляду на це він заявив, що готовий з усіма підлеглими йому бійцями вступити до народної партії і вступити коли завгодно, підготувавши революційний рух у військах і народних масах свого сейму.

Отже, Дембrel, отримавши "писемні волевиявлення на виступ проти китайсько-

го уряду” від більшості поважних осіб з числа ілійських та карашарських монголів, попрямував знов на радянську територію. Джетисуйський обласний комітет КПТ²⁴ направив Дембрела, разом із супутниками, до Середньоазійського бюро ЦК РКП. У супровідних паперах (від 25.09.1922) було зазначено, що Дембрел є представником монгольського уряду, який прибув задля встановлення зв'язку з калмицьким населенням Сіньцзянського краю: “Він зі своїми товаришами, з дозволу Середньо-Азійського Бюро ЦК РКП, нами був відряджений на кордон (зі збереженням конспірації), де він зв'язався з калмицьким населенням і революційними організаціями Кульджинського²⁵ району і тепер, завершивши завдання, доручене Монгольським Урядом, іде у розпорядження Повноважного Представництва Монгольського Уряду в Монголії²⁶. З ним ідуть його товариші: Банзаров (Управілов), Авелай та Церен, а також взятий ним у Кульджинському районі представник калмицького населення Наван. Всі вони через Повноважне Представництво Монголії в Москві мають направитися до Монголії. Внаслідок того, що вони мають певне завдання підготувати виступ калмицького (монгольського) населення і щодо цього ними досягнуті результати у підготовчій роботі, то місцеве, пригнічене китайським деспотизмом та свавіллям, Уйгурське населення (таранчі, дунгани і кашгарці) також вирішило діяти спільно з калмиками і для з'ясування цього питання у Центральних партійних органах відрядити своїх представників²⁷. Збереглися два різних переліки цих представників, які вирушили з Дембрелом до Москви²⁸. Дехто з них справді народився на теренах Сіньцзяну, проте доля більшості була пов'язана з російським Туркестаном. Справа в тому, що у Туркестані в роки революції налічувалося близько 280 тис. вихідців із Китаю (уйгурів, дунганів, ханьців та ін.) [Моисеев 2005, 319]. Найпомітніші постаті серед “уйгурських” супутників Дембрела – чекіст-уйгур М. Ходжам'яров та “дунганський” козак М. Масанчі. М. Ходжам'яров, агент ВНК²⁹, убив отамана О. Дутова на його квартирі в Суйдунській фортеці (Ілійський округ) 6 лютого 1921 року. М. Масанчі під час громадянської війни воював

на боці більшовиків, а наприкінці 1920 року під його проводом був організований Туркестанський дунганський кавалерійський полк. У березні 1922 року він був призначений начальником Джетисуйського обласного адміністративного управління (того самого, що контактувало з Дембрелом). Отже, вони виїхали до Ташкента за свої кошти, причому вищезгаданий Джетисуйський обласний комітет просив забезпечити їх коштами до Москви за рахунок Повноважного представництва монгольського уряду та Виконкому Комінтерну. По прибутті до Москви уйгурським представникам заявили, що їхня поїздка до Урги є небажаною. Як потім відзначав Е.-Д. Рінчино, ця заява була зроблена без відома Урги. Отже, глава Уйгурської місії відкликав представників, які мали їхати до Монголії. Разом із тим він заявив Дембрелу та його супутникам: “Ніколи ні в чому не має бути непорозуміння між нами, і ми не повинні залишати велику справу і боротися за її здійснення. І, крім того, якщо коли-небудь дійде до здійснення цієї справи – знайте, наш уйгурський народ буде завжди готовий до боротьби. Якщо потрібні будуть представники від уйгурів – телеграфуйте, ми пошлемо їх”³⁰.

Врешті-решт, Дембрел повернувся до Урги. Маючи на руках зібрані ним звернення, наприкінці 1922 року монгольські урядовці звернулися за порадою до Москви. Голова Військової ради Монголії Е.-Д. Рінчино, який, схоже, найбільше переймався сіньцзянськими справами, відправив тасмну термінову телеграму до НКЗС, Л. Карахану. Він висловив бажання зробити Радянській Росії серйозні пропозиції з питання Сіньцзяну і послався на необхідність остаточно оформити угоду щодо передачі зброї та покриття її вартості. Отже, з огляду на це монгольський уряд вирішив відрядити надзвичайну місію до Москви у складі самого Рінчино та помічника головному Максаржава³¹. НКЗС обережно сприйняв монгольські наміри. На думку деяких дослідників, унаслідок тривалої боротьби переважила точка зору, основа якої полягала у відмові від підтримки сепаратистських течій серед місцевих національностей (уйгурів, казахів, монголів і т.ін.), навіть якщо вони висували прокомуністичні гасла, надання до-

помоги китайським властям у збереженні їхньої влади в провінції, включно до використання частин Червоної Армії та прикордонної охорони на суміжній території [Нэх]. Мовляв, Радянська Росія була захищена лише в ліквідації “білих” формувань на суміжній території й жодним чином не планувала експорту революції у цей район Китаю. Про це переконливо свідчать нотатки Г. Чичеріна В. Леніну: “Готується незабаром експедиція із Сибіру на Кобдо для боротьби проти Бакича. Остання мета є єдиною, цим будуть задоволені бажання місцевих китайських властей, з якими ми мусимо жити у дружбі. На Урумчі ми не збираємося йти, та й нема потреби, оскільки там немає Бакича, це було б небезпечно, бо могло б сприяти повстанню місцевих племен, чого ми не бажаємо” [цит. за: Нэх].

Працівники Комінтерну були налаштовані рішучіше. 20 грудня 1922 року вони повідомили НКЗС, що впродовж весни-літа цього року мала місце особлива делегація до Сіньцзяну, яка заручилася офіційними документами готовності повстати одинадцяти сеймів місцевих монголів, встановила зв'язок із революційними організаціями тамтешніх мусульман. Комінтернівці вважали постановку “на бойову чергу киттуркестанської проблеми” з точки зору інтересів Радянської Росії і Монголії, за вмілого тактичного підходу, надзвичайно вигідним революційно-стратегічним кроком. Він мав посприяти досягненню серйозних успіхів у Пекіні, навіть на Близькому Сході й у Тибеті, тому що нібито “Тибет значно ближчий Киттуркестану, ніж Монголія, а зв'язок киттуркестанських монголів із тибетцями завдяки низці історичних обставин і територіальній близькості набагато міцніший порівняно з іншими монголами”³². Буцїм-то, якщо не звернути вчасно належної уваги на Сіньцзян, населення країни, доведене гнобленням китайців, може потрапити у русло ворожого впливу. Якщо ж відхилити монгольську місію до Москви, то це призведе до великого розчарування монголів, що навряд чи доцільно за даних умов. У тому ж грудні 1922 року Росія відправила до Кашгару експедицію представництва НКЗТ у Середній Азії з метою розгортання торгових точок безпосередньо у Кашгарії, підготовки хоча б тимчасової торговельної

угоди. Кашгарський округ цікавив радянський уряд у зв'язку з вирішенням низки політичних завдань, таких як відкриття “шляху для агітації в Індію”, “паралізація англійського впливу” [Шеметова 2000, 48]

У 1923 р. Е. Рінчино, перебуваючи в Москві, поставив перед НКЗС та Комінтерном від імені МНП та монгольського уряду питання щодо революційної роботи у Китайському Туркестані. У своїх тезах він підкреслював необхідність ведення такої роботи під прапором партії гоміньдан та всекитайськими гаслами. МНП мала закликати народні маси Ілійського та Тарбагатайського округів до збройної боротьби з китайцями за звільнення та об'єднання всіх монгольських племен в одне державне ціле на засадах автономії чи федерації окремих областей і племен³³. Також партія надає чи сприяє в отриманні зброї та необхідних технічних засобів для боротьби, допомагає в організації народних мас через своїх уповноважених, чинить дипломатичний вплив на Китай через уряд Зовнішньої Монголії і буде добиватися аналогічного впливу з боку Радянської Росії. Водночас треба широко вказати керівникам Ілі-Тарбагатаю, що викладена платформа є максимальною і що за несприятливого співвідношення сил боротьба може завершитися утворенням автономної Ілі-Тарбагатайської області у межах Китаю. І, нарешті, моменти виступу та активних дій ілі-тарбагатайців мають бути суворо узгоджені із вказівками партії, а також із лінією політики та позиції Комінтерну і Радянської Росії. Організаційне проникнення та встановлення зв'язку з Ілі-Тарбагатаєм треба вести зі сходу через Кобдо та Алтайський округ, давши певні завдання кобдоській групі партпрацівників, із заходу – через Семиріччя чи Семипалатинську область, в усякому разі, треба влаштувати так, щоб на момент руху Алтайський округ був не мертвим клином, а живою та активною клітиною цілого. Отже, завдання Кобдоської групи, головним чином, має полягати у найшвидшій обробці Алтайського округу, щоб підперти ілі-тарбагатайців зі сходу живою силою з метою розпилення китайських військ. Надалі, беручи до уваги маси мусульманського населення в Ілі-Тарбагатаї і взагалі у Сіньцзянській провінції, треба одночасно з початком роботи серед

монголів розпочати роботу й серед мусульман, заохочуючи до роботи мусульманотюркські революційні сили. І, нарешті, організація монгольських і комінтернівських працівників має бути підібрана та облаштована таким чином: а) до роботи мають бути залучені монголи, калмики, киргизькі чи татарські партпрацівники, якими керуватиме один із відповідальних працівників Секретаріату³⁴; б) керівний центр всієї роботи має розташовуватися в Іркутську, при Монголо-Тибетській секції Секретаріату, у складі відповідального керівника та уповноваженого МНП; в) передаточна ланка, в той же час військова база, мусить бути розташована де-небудь у Семиріччі чи Семипалатинській області, поблизу кордону, неподалік від залізниці чи телефонної лінії, словом, у такій місцевості, якою у свій час був Троїцькосавськ на початку роботи МНП; г) нарешті, передова група у складі Дембрела та його товаришів (3–4 особи) має проникнути до Ілі-Тарбагатаю задля встановлення зв'язку, з'ясування настроїв населення та розташування китайських військ тощо. Для кожної групи треба виробити інструкції. Потім, калмицькі частини з 21 дивізії (які неможливо відрізнити за мовою та виглядом від Ілі-Тарбагатайських торгоутів³⁵ та олетів, оскільки вони раніше разом кочували низинами Волги та зберегли свої суто родові зв'язки і традиції) необхідно на всяк випадок висунути до тієї місцевості, де буде міститися передаточна ланка³⁶.

Цікаво, що дубань Ян Цзесінь у телеграмі від 10 лютого 1923 року на ім'я Тарбагатайського та Алтайського даоїнів зазначав: “Мною отримана доповідь від таємного агента про те, що Зовнішня Монголія переживає якийсь рух. Останнім часом до Кобдоського району прибуло багато військ. Необхідно ужити оборонних заходів на випадок можливого наступу монголів із Кобдо. Вживіть заходів щодо правильної організації охорони російсько-монгольського кордону. Розкидайте кавалерійські частини з розрахунку не менше 20 осіб на кожен пост. Регулярно, по неділях, доповідати про своє спостереження на кордоні й, в особливих випадках, негайно доповідати про все”³⁷. Разом із тим, за зібраними комінтернівцями даними, сіньцзянські монголи планували повстання на кві-

тень-травень 1923 року. Воно мало відбутися таким чином: спочатку війська монгольського народного уряду повинні були розпочати одночасні наступи на Гучен та Урумчі з боку Кобдоського округу та Дзасакту-ханського аймака, а у цей час місцеві монголи та киргизи, під проводом налаштованих на автономію елементів і груп, мали підняти у тилу, насамперед у містах, антикитайські повстання³⁸.

За словами комінтернівця С. Нацова: “Серед монголів є дві національно-революційні (або точніше – автономістські) групи, перша – у Карашарі, очолюється регентом Карашарського ханства Тойн-ламою³⁹, братом покійного хана й дядьком нинішнього малолітнього спадкоємця. Друга група існує серед монголів Ілійського округу, очолювана укердеями (правителями сеймів). Послідовниками першої групи можна вважати всіх підданих Карашарського хана, за винятком невеликої кількості духівництва, щедро субсидованого китайською владою за своє ревне ставлення до китайського режиму. У другій групі налічується близько 400 осіб, міцно пов'язаних одне з одним, тому що більшість їхніх солдатів і командири з китайських прикордонних частин”⁴⁰. Обидві групи існують з 1911 року, з часів першої китайської революції. Їхнім основним завданням є повалення китайського панування і створення своєї автономної держави, як федеративної частини Всемонгольської держави, і тим самим об'єднання всіх монгольських племен в єдину державну цілісність. Цими групами, незважаючи на невдачі повстань та репресії з боку китайської влади, весь час ведеться безперервна підготовча робота: відбувається закупівля вогнепальної зброї⁴¹, ведеться посиленна агітація щодо необхідності повалення китайського режиму, і встановлюється зв'язок із монгольським рухом. Керівники цих груп торік навіть готувалися до виступу, заручившись згодою делегатів, які приїхали до них від монгольського уряду, допомогти в їхній боротьбі проти китайців. Один із чільників ілійських монголів, Насан-Бато, переповідав, нібито між ними та прибулим представником монгольського уряду мала місце усна домовленість про спільне, тобто за підтримки монгольського уряду, повалення китайського

режиму та створення народної влади у Сіньцзяні. Але повстання не спалахнуло винятково через те, що обіцяна підтримка не надійшла⁴².

Разом із тим уповноважений НКЗС в Ілійському краї З. Печатников у політичній довідці (від 24.10.1923) про “автономістський” рух серед монголів пише так: “Серед калмиків – родів «Зурган сомонів»⁴³, «Арбан сомонів»⁴⁴ і «Чахарів»⁴⁵ наявне сильне невдоволення китайською владою. Йде підпільна підготовка без допомоги ззовні до повалення китайської влади, встановлення своєї демократично-справедливої влади. Третій рік, як накопичується зброя, йде навчання військової справи”⁴⁶. Мовляв, серед карашарських монголів нараховується до 3000 добре озброєних і навчених солдатів. Вождями калмиків у їхньому русі є начальники родів, старшини та їхні помічники, також окремі представники калмицької інтелігенції. Самостійно виступати бояться. Впевнено вказують, що якщо Радянська Росія пообіцяє підтримку не у сенсі своїх військ, а досвідченими людьми на перший час по організації народної влади, то у будь-який момент вони готові виступити і скинути китайську владу. Особливо їх надихає відсутність у внутрішньому Китаї твердої влади, внаслідок чого на здійснений переворот, можливо, не звернуть належної уваги і своєчасно не зможуть завадити. Слабко організованих військ Сіньцзяну не бояться, навпаки, у калмиків є надія на приєднання військ до повсталих⁴⁷.

1923 року ЦК МНП спільно з Комінтерном відрядили своїх представників до Сіньцзяну. Проте своїм попутникам радянська сторона не вельми довіряла. Отже, навколо ймовірних заколотів серед сіньцзянських монголів розгорнулася цілком детективна історія. 25 вересня 1923 року комінтернівець С. Нацов прибув разом із Дембрелом та вищезгаданим Наваном до Ташкента. Там представник Комінтерну домовився із завідувачем відділом Середнього Сходу НКЗС В. Цукерманом, як повернути ініціативного монгола назад до Урги, щоб запобігти будь-яким авантюристичним махінаціям з його боку. Вони домовилися представити монголів Цукерману, а вже той буде інформувати гостей про становище у Сіньцзянській провінції й мимохідь

висловить сумнів, мовляв, із таємних джерел випливає, що китайській владі вже відомі майбутні виступи сіньцзянських монголів, і ім'я Дембрела фігурує, і тому китайці посилено стежать за його появою серед монголів Ілійського краю. Так все й відбулося. Нацов переконав Дембрела, що всьому виною зрадливість тих ургинських чиновників, яким був відомий їхній план, і порадив по прибутті до Монголії підготувати з цього приводу таємну доповідь до ЦК МНП. Отже, Дембрел виїхав до Урги наприкінці вересня⁴⁸.

С. Нацов доповідав Г. Войтинському, завідувачеві відділом Далекого Сходу ВККІ⁴⁹: “З Наваном, представником сіньцзянських монголів, ми домовилися, що він, прибувши до Сумбун-варти⁵⁰, спочатку повинен пробратися через кордон до ілійських монголів, а звідти, зібравши необхідні інформаційні матеріали про стан революційних груп, приїхати в Кульджу, де й зустрінеться зі мною через уйгурських підпільних працівників”⁵¹. Зустріч мала відбутися між 10 і 20 числами листопада 1923 р. 21 листопада 1923 року С. Нацов прибув до Кульджи. Він доповідав: “У результаті кількох зустрічей і бесід керівники, як тюрко-мусульманських підпільних організацій, так і монгольських автономістів, усі інструктовані в дусі Ваших завдань – внутрішньо-організаційної й виховної роботи й недопущенні будь-яких авантюристичних виступів. І багато хто з них схвалив цю лінію. Тому сподіваюся, що на якийсь час остаточно відвернена можливість усякої авантюри з будь-якого боку. Тепер сподіваюся, що Ви нічого не будете мати проти мого повернення із Західного Китаю, тому що, з одного боку, Ваше завдання – інформація про національно-революційний рух Сіньцзяну й недопущення будь-яких авантюристичних виступів із боку панмонгольськи налаштованих елементів – благополучно виконане. ... Панмонголістам відправляю один екземпляр своєї доповіді, але без висновку”⁵². У висновку йшлося про таке. С. Нацов вважав, що перед національно-революційним рухом Сіньцзяну стоїть обов'язкове завдання щонайперше зв'язатися з китайським комуністичним рухом, оскільки, мовляв, лише спільними зусиллями робітників Китаю і трудящих мас Сіньцзяну

можливе повалення середньовіччя й напів-азіатських форм капіталізму. Отже, висувалася необхідність скликання конспіративного з'їзду всіх підпільно-революційних організацій і груп Сіньцзяну, на якому слід об'єднати всі ті численні, розрізнені угруповання в єдину народно-революційну партію, що вела б свою політику в щільному контакті як з національно-визвольним, так і комуністичним рухом Китаю⁵³.

Зібравши необхідну інформацію, комінтернівці дійшли висновку: програмні засади як національно-визвольного руху тюркомусульман – про державне відокремлення народів Сіньцзянського краю на засадах народної радянської республіки, що забезпечує інтереси народностей і племен, які входять до неї, – так і автономістських прагнень монголів Сіньцзяну – про повалення китайського панування та створення своєї автономної держави й тим самим об'єднання всіх монгольських племен в єдину державну цілісність – диктують фактичний відрив Сіньцзянської провінції від Китайської республіки шляхом збройного повстання тубільних народностей проти наявного китайського режиму. Радянська сторона вважала, що оскільки цей захід ставить на карту долю чотирьохсотмільйонного Китаю, доводиться констатувати деяку недоцільність та несвоєчасність подібного виступу. По-перше, цей виступ, порушуючи цілісність Китаю, дасть привід Антанті здійснити свою заповітну мрію “встановлення міжнародного контролю над Китаєм”. Будь-яке порушення недоторканності теренів Китайської Республіки, з одного боку, буде суперечити радянським гаслам, а з другого – розв'яже руки Антанті: “Тому ми наразі не гарантовані від того, що Англія у випадку революційного спалаху в Сіньцзяні зупиниться перед остаточною окупацією Східного Туркестану з боку Пенджабу⁵⁴. Чи зможе у випадку подібної окупації неорганізована революційна сила Сіньцзяну протистояти їй без нашого активного втручання?” По-друге, передчасний та неорганізований збройний виступ народностей Сіньцзяну пов'язаний із ризикованою необхідністю – “надання з нашого боку реальної збройної підтримки, здатної зашкодити нашій дипломатичній роботі у всекитайському масштабі: оскільки міжнародна дипло-

мація, без сумніву, скористається таким випадком для антирадянської пропаганди серед китайської спільноти, внаслідок чого наша безкорислива підтримка національно-визвольних рухів Сіньцзяну може бути розтлумачена політичними колами Внутрішнього Китаю як збройне втручання у внутрішні справи Китреспубліки і як дія, що відторгає її терени на користь Росії й т.д.”⁵⁵. Нарешті, революційна боротьба чотирьохсотмільйонного китайського народу має світове значення, оскільки вона несе звільнення всій східній частині Азії і підриває панування американсько-європейських імперіалістів. Тому інтереси цієї боротьби вимагають злиття всіх революційних елементів різних племен і національностей, що населяють Китай.

Після 1923 року Москва нібито пригальмувала процес створення революційної організації в Сіньцзяні. 6 жовтня 1924 року в Урумчі на підставі пекінської угоди СРСР із Китаєм (31.05.1924) була досягнута угода з питання про запровадження радянських консульств у Сіньцзяні та китайських – у дотичних до Сіньцзяну областях СРСР. Радянські консульства були запроваджені в Урумчі, Кашгарі, Кульджі, Чугучаці⁵⁶ та Шара-Суме. Тепер Радянський Союз отримувал значно більше інформації звідти, ніж на початку 1920-х років. Скоріш за все, радянські дипломати були набагато стриманішими в оцінці революційного потенціалу корінних народів. Відіграли свою роль сподівання на китайський революційний рух, що йому слід все підпорядкувати. За відсутності будь-яких перемог у капіталістичному світі безлади та заворушення у Китаї, кількість яких дедалі більше зростала, були дуже промовистими і, безумовно, багатозначними з точки зору Комінтерну [Маккензи 2008, 71]. За матеріалами VIII пленуму Комінтерну (05.1927), перемога революції у Китаї об'єктивно створила б революційну ситуацію для широкомасштабного виступу народних мас у всьому світі.

Проте монгольська сторона не втрачала надії. У 1924 році Е.-Д. Рінчино, перебуваючи в Бурятії, звернувся з гасмним листом (від 23.10) до Бурятського обкому РКП(б). У ньому він зазначав, що, зокрема, утво-

рення Бурят-Монгольської та Монгольської Республіки за останній час (1922–1924) привернуло увагу й інтерес майже всіх монгольських племен (Барги, Внутрішньої Монголії й Китайського Туркестану, тобто майже всієї етнографічної Монголії) до Комінтерну й СРСР. Разом із монголами туди ж тягнуться й багатомільйонні маси китайських мусульман Центральної Азії, які у деяких районах живуть упереміж із монголами. Цей інтерес і увага монгольських племен до Комінтерну та СРСР не обмежуються самими словами, а переходять у дію. У Барзі організувалося Східне Бюро ЦК Монгольської Народно-Револьюційної Партії, у Внутрішній Монголії – секція тієї ж партії, а в Китайському Туркестані у найближчому майбутньому повинна відбутися установча конференція монгольських і мусульманських революційних елементів для сформування певної революційної партії, що орієнтується на СРСР і Комінтерн⁵⁷. 24 грудня 1924 року уповноважений Комінтерну в МНР Т. Рискулов повідомляв ВККІ: “Хід життя змушує Монголію зв’язуватися з цими районами – Внутрішньою Монголією, Баргою, Тибетом, Сіньцзяном, а останніх, у свою чергу, шукати опору у Зовнішній Монголії...” [цит. за: Лузянин 2003, 130].

У доповіді “Панмонголізм і наша закордонна робота” на засіданні ЦК МНРП від 26 травня 1925 р. Е.-Д. Рінчино зазначав: “Стосовно монголів Сіньцзянської провінції ми маємо вести ту ж політику, яку було запропоновано вище щодо інших монгольських народів, тобто залучення молоді та ін. Далі, постановка ревроботи і взагалі запровадження постійного та міцного зв’язку із Сіньцзяном буде сприяти значною мірою вирішенню на нашу користь долі спірного Алтайського краю... Майже все населення Алтайського округу, як виходить з наявних в Уряді матеріалів, заявило офіційно про своє приєднання до нас ще від 1921 року. Окремі групи, як торгоути, таку заяву зробили наприкінці 1924 року” [Элбек-Доржи Ринчино... 1998, 126–127]. Доповідач стверджував, що зв’язок із сіньцзянськими монголами підтримується ще з 1922 року, а в Улан-Баторі мешкає їхній представник⁵⁸. Мовляв, 1923 року від ЦК МНРП до Сіньцзяну відряджали працівників для зв’язку спільно з Комінтерном. На думку Рінчино,

“остаточне закріплення за нами спірного Алтайського краю диктується як інтересами охорони наших кордонів, так і завданнями революційної стратегії напередодні широкого розгортання революційних подій у Китаї” [Элбек-Доржи Ринчино... 1998, 127]. У листі до китайського чиновника з Алтайського округу Е.-Д. Рінчино зазначав: “Ми доводимо до відома Вашого уряду та китайського народу, що наші права на монгольські землі (в тому числі й на Алтайський округ) засновані на принципі рівноправ’я народів і свободи їхнього самовизначення. Ці наші права ґрунтуються не лише на основних засадах сучасної епохи великої революції... але вони, повторюємо, визнані партією Гоміньдан на її останньому з’їзді в Кантоні” [Элбек-Доржи Ринчино... 1998, 37]. З огляду на таку бурхливу діяльність комінтернівські посадовці зазначали, що “у Рінчино прагнення «працювати» на китайських узбіччях аж до захоплення Китайського Алтаю – впливають зі всього світогляду...” [Документи 2008, 352–353]. Врешті-решт, у липні 1925 р. “революційний панмонголіст” був звільнений з усіх державних посад і відбув до Москви.

Разом із тим з від’їздом Рінчино цікавість монгольських урядовців до роботи у Сіньцзяні не зникла, проте набула дещо інших форм. Зберігалися незалежницькі тенденції й серед правлячих верхівок монголів Сіньцзяну. Є ряд свідчень про настрої сіньцзянських монголів у середині – другій половині 1920-х років. Мовляв, коли запитують калмиків про стан справ (від 10.12.1924), то чують у відповідь: “Ми, калмики, знаємо, що є з калмиків ціла держава – Монголія, яка від нас дуже далеко. Китайцям не підкоряємося. Готуємося до виборів власного уряду. У випадку нашої протидії китайці натравлять на нас киргизів⁵⁹, які можуть роззброїти нас миттєво⁶⁰. За розвідданими Головного штабу монгольської армії по Китаю (від 1.08.1926), серед монголів спостерігаються велика цікавість до нової Монголії й тенденція до повернення на батьківщину. Наприклад, торгоутський аймак розташований по ріці Едзін-Гол, його населення дорівнює близько 5000 осіб. Серед торгоутів наявне сильне прагнення вивратися з-під влади китайської адміністрації. Крім чиновників, в аймаку є невелика кількість китайських солдатів. Їхнє завдання, як

пояснюють китайці, – перешкоджати переселенню торгоутів до МНР⁶¹.

У “Військово-етнографічному нарисі” (від 20.06.1927) зазначено, що сінцзянські монголи в масі дивляться на монгольський визвольний рух позитивно⁶². Князі та інші адміністративні особи в усякому разі намагаються спрямувати думки монголів у бік національної самобутності та незалежності⁶³. Вищезгаданий тойн-лама, торгоутський геген-нойон, вже командував монгольськими загонами. Подейкували, мовляв, коли гегену вдасться озброїти та обмундирувати за рахунок місцевої влади армію, хоч би до 5000 осіб, частково її вивчити та привести у більш-менш боєздатний стан, тоді він відокремиться від Сіньцзяну. Поки ж геген вживає всіх заходів, щоб насправді створити монгольські кадри і, за можливості, залучити до цієї справи якнайбільшу кількість різних монгольських хошунів⁶⁴. За розвіданими Головного штабу монгольської армії по Китаю (від 10.01.1927), взаємини китайських властей і калмиків до кінця листопада (1926 р.) ознаменувалися досить значною подією адміністративного порядку, а саме передачею влади малолітньому калмицькому князеві Цеван-Дорджи. До цього калмиками управляв регент (геген-нойон), який сприяв консолідації калмиків і зростанню їхнього національно-економічного добробуту. Оскільки за період правління гегену вдалося завоювати популярність серед населення, Ян Цзесін, який найбільше прагнув запобігти зростанню національної самосвідомості серед підвладних китайцям племінних груп, вирішив відсторонити небезпечно популярного регента й замінити його 12-річним Цеван-Дорджи, приставивши до останнього радників-китайців⁶⁵. Діяльність гегена, що створила йому популярність серед калмиків і занепокоїла китайців, не обмежувалася лише військовим розвитком власних кочівель. Як адміністратор, він славився незвичайною для китайської дійсності сумлінністю та неупередженістю: податки ним збиралися без звичайних важких надбавок. Досить цікава економічна політика геген-нойона особливо зміцнила його авторитет серед калмиків. Щоб зберегти свої кочовища від спекулянтів-мусульман, він створив у себе щось на зразок кооперації,

через яку в кочовищах почали розподілятися товари за досить помірними цінами, а від кочівників за твердими цінами приймалася сировина (при цьому продаж сировини приватним особам був заборонений). Спочатку все це викликало невдоволення, але потім, коли населення переконалося у корисності нововведень гегена, авторитет останнього сильно виріс. Незважаючи на відсторонення геген-нойона у 1926 році, спостерігачі вважали, що, знаючи його діяльність за останні п’ять років, спрямовану на зміцнення самостійності торгоутів, слід припустити, що, врешті-решт, від впливу на долю свого народу амбітний діяч не відмовиться, тим більш що народ і ламы ставляться до нього з великою повагою⁶⁶. Судячи з подій, на яких ми зупинимось нижче, геген-нойон все ж таки до самої смерті зберігав владне становище серед карашарських монголів.

Ходили чутки, що Ян Цзесін підтримує тісний зв’язок з аристократією та духовенством монгольського округу Кобдо та Туви. Мовляв, йшлося про приєднання Кобдо до Сіньцзяну. На початку травня 1926 року в Урумчі з’явилися два ламы як представники від 27 монгольських хошунів. Влада їм обіцяла матеріальну підтримку і навіть військову допомогу⁶⁷. Правда, за іншими даними, ці монгольські ламы були заарештовані, але контакти з чиновниками та ламами Кобдо підтверджувалися [Рерих 1992, 248]. Зв’язки керівництва провінції із вказаними теренами, мабуть, таки мали місце, оскільки під час повстання навесні 1930 року монгольські чиновники та ламы спробували відправити делегацію до урядовців Сіньцзяну, яка, однак, була перехоплена радянськими частинами⁶⁸. У Сіньцзяні ж перебував дехто з учасників Хемчицького повстання у Туві (1924), і нібито обіймали вони там не останні посади⁶⁹.

Проте були й інші посланці. За даними радянських спостерігачів (від 19.04.1926), у 1920-ті роки зв’язок сінцзянських монголів із Зовнішньою Монголією підтверджувався неодноразово. Мовляв, ламы, які приїзять з Монголії⁷⁰, залишаються при монастирях, розповідають місцевим калмикам про незалежну, самостійну Монголію і про всі події, що там відбуваються. До всього цього місцеве населення при-

слухується і, поки що в мріях, думає про поєднання з рідними їм племенами⁷¹. Суворий наказ заарештовувати всіх, хто приїздить з Кобдо та Урги до Сінцзяну, не діяв, і рух через кордон тривав⁷². Лами із Зовнішньої Монголії продовжували мандрувати сомонами, населеними монголами. Так, радянський консул в Урумчі О. Бистров зазначав у своєму щоденнику: “Така робота (з об’єднання монголів усіх регіонів в одне ціле. – Прим. авт.), за даними, що в мене є, щоправда неперевіреними, відбувається й тут, проте дуже обережно, оскільки місцеві монголи дуже залякані та бояться китайської влади, яка має всюди своїх шпигунів, однак все ж по Сінцзяну ходить ціла низка «лам», що розповідають пророцтва, за якими нібито прийшов час об’єднання монголів” [цит. за: Росов 2002, 56]. Така “ламська” агітація з боку Зовнішньої Монголії в інших монгольських землях була буденною річчю у першій чверті ХХ ст. Отже, якщо у 1922–1923 роках мали місце таємні делегації спільно з представниками Комінтерну, то надалі, за відсутності підтримки з радянського боку, вони змінилися на приховану агітацію мандрівних лам (з аналогічними закличками) на теренах Сінцзяну.

Аналізуючи політику монгольської влади щодо Сінцзяну, можна дійти таких висновків. Найпершим завданням (як і для уряду Автономної Монголії) було повернення Алтайського округу, який порівняно недавно вилучили зі складу Західної Монголії. Разом із тим існував план дій і щодо Ілі й Тарбагатаю, проте припускалося, що вони залишаться у складі революційного Китаю. Йшлося навіть про повстання навесні 1923 року, до якого готувалися Урга та ілійські монголи (вочевидь, воно не відбулося через позицію СРСР та нестачу зброї). Привертає увагу й готовність Урги (насамперед Е.-Д. Рінчино) співпрацювати з місцевою більшістю – уйгурами, казахами, дунганями. Водночас певні сепаратистські настрої були й серед торговців Карашарського округу на чолі з тамтешнім правителем-регентом. Судячи з усього, комінтернівці вважали цілком ймовірним виступ сінцзянських монголів і намагалися йому запобігти. У наведених документах ми ще не зустрічаємо відвертого засудження панмонголізму радянською стороною. З переговорів Дембрела з ілійськими монголами

можна з’ясувати спільні риси майбутнього державного утворення. Так, йшлося про монгольську федерацію із широкими правами для її суб’єктів, зокрема “у мирний же час сторони не повинні втручатися у військово-внутрішні справи, кожна сторона управляється сама по собі”. На час же небезпеки передбачалася військова підтримка кожної зі сторін.

Проте радянська політика щодо Сінцзяну суперечила таким об’єднувачим намірам. У листуванні радянського консула в Калгані (1926 рік) збереглася така настанова: “...Генералітет Фина⁷³ метушиться щодо організації окремих від Ц. Китаю, зайнятих народними арміями провінцій. Потрібно категорично заперечити цю ідею. До справи Народних Армій ця ідея нічого реального позитивного не додасть, а для СРСР створить неприсмні ускладнення. Відділення провінцій Англія може зарахувати як нашу агресію на Західний Китай і, користуючись становищем, що склалося, може посилити свою агресію на Тибет, що ускладнювало б нашу політику в Тибеті, яку ми думаємо там проводити. Крім того, буде мотив для англійців посилювати свою агресивну активність у районі Кашгар-Урумчі. Наведені міркування є нашим внутрішнім мотивом заперечення проти відділення провінцій”⁷⁴. Отже, наприклад, у протоколі засідання Політбюро ЦК ВКП(б) (від 17.02.1927) зазначалося: вважати абсолютно шкідливою та неприпустимою будь-яку діяльність або агітацію у напрямку відторгнення від Китаю Сінцзяну чи частини цієї провінції [ВКП(б), Комінтерн... 1996, 619].

Радянську політику щодо Сінцзяну на початку 1920-х років можна назвати спадковою. Тут і традиційні для Російської імперії ХІХ ст. побоювання щодо активності Англії в Сінцзяні, і налаштування на збереження по лінії державних кордонів “від Амуру до Паміру” так званих буферних держав [Lattimore 1930, 326–327]. З другого боку, треба згадати й відомі слова радянського представника у Китаї А. Іоффе (від 1922 р.): “...чому буряти Монголії, яких ми зємо монгольським народом, настільки милі серцю нашому, що ми на їхню користь маємо жертвувати всією нашою Далекосхідною політикою і рикошетом всією нашою світовою революцією? ...Навряд чи через два мільйони монголів, які

не мають аніякого значення у світі, варто псувати стосунки... з чотирмастами мільйонами китайців, які відіграють таку величезну роль" [цит. за: Лузянин 2003, 134]. Отже, у зазначений період у питанні Сіньцзяну радянські посадовці загалом стояли на засадах збереження територіальної цілісності Китаю. Як зазначає російський дослідник Ю. Галенович, Сталін і Чан Кайші від початку стосунків між ними були зацікавлені, щоб Сіньцзян залишався нехай і віддаленою, проте частиною Китаю, щоб сили третіх країн не отримали можливості переважного впливу на ситуацію у цій провінції, щоб зберігався спокій місцевого корінного населення [Галенович 2008, 222].

У лютому 1932 року Східний секретаріат Виконкому Комінтерну побачив умови для розгортання революційної роботи та створення революційної організації в Сіньцзяні. До складу останньої мали увійти насамперед уйгури, дунгани та китайці. У висунутих пропозиціях ВККІ щодо тамтешньої роботи підкреслювалося: бажано встановити зв'язок майбутньої Сіньцзянської народно-революційної партії з ЦК КПК і підпорядкувати її провладу останнього. Особливу увагу планували приділити й організації зв'язку (бажано через Монголію) [ВКП(б), Комінтерн... 2003, 127]. Проте йшли місяці, а революційної партії, здатної очолити рух, у Сіньцзяні так і не було створено. Зазначалося, що основні національності, про які у цьому випадку може йти мова, – уйгури, монголи, маньчжури, дунгани, киргизи, – перебувають на різних щаблях розвитку. Гаслом для майбутньої партії пропонувався, зокрема, заклик за Народну федеративну республіку із широкою автономією малих національностей [ВКП(б), Комінтерн... 2003, 206]. Зокрема, була й така пропозиція щодо ханів: тимчасове використання одних, здатних допомогти революційному руху; фізичне знищення інших, які ведуть активну боротьбу з революційним рухом і які запламували себе зрадою національних інтересів; нейтралізація третіх [ВКП(б), Комінтерн... 2003, 207].

21 квітня 1933 р. Політкомісія Політсекретаріату ВККІ затвердила проект Східного лендерсекретаріату з національного питання у Китаї. У проекті, зокрема, зазначалося: КПК мусить створити свої опорні пункти у Сіньцзяні, разом із тим сприяючи

організації народно-революційних партій із кращих передових революційних представників трудящих народів Сіньцзяну. КПК визнає право народів Сіньцзяну на вільне державне відокремлення і рішуче бореться як проти гнобительської політики гоміньдану, так і проти всіх загарбницьких та інтервенційних планів імперіалізму [ВКП(б), Комінтерн... 2003, 347]. Водночас спецкомісія Політбюро ЦК ВКП(б) 3 серпня 1933 року постановила: вважати недоцільною підтримку рухів за відокремлення Сіньцзяну від Китаю у цей час і за таких обставин [Зотов 2003, 87].

Не дочекавшись підтримки від МНР, монголи Сіньцзяну приєднуються до повстання 1931–1934 років у Сіньцзяні. Так, наприкінці 1932 – на початку 1933 року боротьбу проти уряду починають карашарські монголи та казахи Алтайського округу. Стає вибухонебезпечною обстановка в Ілійському окрузі, де більшість населення становили казахи. Ось що розповідає російський дослідник С. Балмасов, ґрунтуючись на архівних даних. У липні 1932 року Цзинь Шужень (1928–1933), наступник Ян Цзесіня, наказав мобілізувати карашарських торгоутів, проте ті відмовилися. Тоді він запросив на переговори до Урумчі монгольських князів і лам. Коли ті прибули, їх заарештували і розстріляли⁷⁵. Дізнавшись про це, карашарські монголи розпочали повстання. На приборкання монголів були відправлені китайські війська та дві сотні козаків. Командуючий Карашарським округом Чжань Шікуй мав великий вплив на монголів, отож йому вдалося вмовити їх заспокоїтися, проте вони відмовилися здати зброю та мобілізуватися. Своїми нерозважними діями генерал Цзинь Шужень нажив собі ворогів, і монголи замирилися лише при загрозі вжити проти них силу, за першої ж нагоди мали намір знову повстати [Балмасов 2007, 375]. У першій половині 1933 року, крім карашарських монголів, у рядах повстанців боролися близько двох тисяч монголів з інших округів. Лише при облозі міста Цонжа⁷⁶ було вбито 600–700 монголів [Бармин 1999, 105]. А у 1944 році Алтайський, Ілійський і Тарбагатайський округи стали колискою нового великого антикитайського повстання, де на перші позиції вийшли вже уйгури, казахи, узбеки.

Ще наприкінці 1940-х років деякі західні дослідники припускали ймовірність того, що радянський уряд продовжить консолідацію чи поширення своєї влади у прикордонних китайських областях. Це, зокрема, може набрати форми підтримки певної федерації, наприклад монголи Зовнішньої та Внутрішньої Монголії, Барги, Східного Сінцзяну з Бурят-Монгольською Автономною Республікою СРСР [Fisher 1949, 199–200]. Схожі побоювання (щодо об'єднання Монголії із Сінцзяном) були у цей час й у китайської сторони [див.: Русско-китайские отношения... 2005, 139–140]. Натомість у тому ж 1949 році заступник голови Ради Міністрів СРСР А. Мікоян у бесіді з китайським комуністичним лідером Мао Цзедунгом зазначив: “Якщо нададуть автономію народностям Сінцзяну, то напевно залишиться ґрунт для руху за незалежність. Ми не стоїмо за рух незалежності сінцзянських народностей і не маємо жодних зазіхань на сінцзянську територію, вважаючи, що

Сінцзян входить і має входити до складу Китаю. Ми стоїмо за економічне співробітництво і торгівлю із Сінцзяном...” [Русско-китайские отношения... 2005, 67].

Політика Радянської Росії щодо Сінцзяну 1920-х років виглядає закономірною ланкою загальної політики Російської імперії – СРСР щодо цього регіону. Починаючи від зауваження Олександра III на телеграмі Пржевальського, де стверджувалося, що Китайський Туркестан готовий піднятися проти Пекіна: “Я сумніваюся в користі цього приєднання” [цит. за: Схиммельпенник ван дер Ойе 1997, 220], – до відмови Й. Сталіна губернатору Шен Шицаю (1933–1944) в його проханні включити Сінцзян до СРСР як союзню радянську республіку (1941) [Сыроежкин 2003, 119]. Попри різні пояснення такої російської (радянської) позиції, що їх висловлюють дослідники, слід, мабуть, зробити висновок: кожна імперія колись зупиняється у своєму розширенні, офіційно цього не декларуючи.

¹ Урумчі – адміністративний центр Сінцзяну.

² За іншими даними, 43 повіти [див.: Моисеев 2005, 314].

³ Хошун – адміністративна одиниця у складі аймака.

⁴ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 120.

⁵ Туркестанське бюро Комінтерну (Ташкент), що існувало з осені 1920-го по осінь 1921 р., мало дві своїх філії з операцій у Північно-Західному Китаї (Джунгарії й Кашгарії) – в Андижані та Алма-Аті (тоді м. Вірний) [Наземцева 2004, 140].

⁶ НКЗС – Народний комісаріат зовнішніх справ; НКЗТ – Народний комісаріат зовнішньої торгівлі.

⁷ Шумяцький Б.З. – уповноважений НКЗС по Сибіру та Монголії.

⁸ Доржів А. – видатний бурятський релігійний та суспільно-політичний діяч, зокрема очолював Монголо-Тибетську місію у Ленінграді з 1922-го до осені 1936 р.

⁹ На захід від озера Кукунор розташовувалися землі т.зв. цайдамських монголів. Цайдам – заболочена рівнина в північно-східній частині Тибету.

¹⁰ НАРБ. – Ф. Р-643. – Оп. 1. – Ед. хр. 6. – Л. 5–6

¹¹ НАРБ. – Ф. Р-643. – Оп. 1. – Ед. хр. 7. – Л. 12.

¹² У 1921 р. хошун Сум'я-бейсе одним із перших приєднався до т.зв. Кяхтинського уряду. Збереглося звернення Сум'я-бейсе до Росії з проханням про покровительство (від 30.01.1921). Судячи з нього, князь був упевнений у тому, що монгольська народна партія створена задля справи об'єднання та відновлення монгольських народів. Отже, князь вирішив також приєднатися до всемонгольської справи і з населенням свого хошуну у 75 дворів та всім майном тимчасово перейшов на російські терени. Він просив у російських посадовців захисту та покровительства “до вирішення справи монгольських народів” [цит. за: Шинкарев 2006, 2, 38].

¹³ Гаміни – солдати китайської республіканської армії.

¹⁴ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 27. – Л. 10–12.

¹⁵ За іншими даними, Дембрел вирушив у подорож у серпні 1922 р. [РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 121а].

¹⁶ МНП – Монгольська народна партія.

¹⁷ Олети – одна із груп західних монголів.

¹⁸ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 27. – Л. 8–9.

¹⁹ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 20. – Л. 194.

²⁰ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 20. – Л. 193 об., 194 об.

²¹ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 27. – Л. 6.

- ²² МНА – Монгольська народна армія.
- ²³ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 27. – Л. 7.
- ²⁴ КПТ – Комуністична партія Туркестану.
- ²⁵ Кульджа (Інін) – центр Ілійського краю (округу), нині – Ілі-Казахського автономного округу.
- ²⁶ Мабуть, тут помилка, а малося на увазі “в Москві”.
- ²⁷ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 16. – Л. 24–24 об.
- ²⁸ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 16. – Л. 24 об.; Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 20. – Л. 195 об.
- ²⁹ ВНК – Всеросійська надзвичайна комісія.
- ³⁰ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 20. – Л. 195 об.
- ³¹ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 27. – Л. 1.
- ³² РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 27. – Л. 3–4.
- ³³ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 20. – Л. 4 об.
- ³⁴ Мається на увазі Східний секретаріат Виконкому Комінтерну.
- ³⁵ Торгоути (торгути) – монгольський народ, колись входили до складу ойратів, проживали на територіях Кобдо, Алтайського округу та Сінцзяну.
- ³⁶ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 20. – Л. 5 об.
- ³⁷ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 83.
- ³⁸ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 122.
- ³⁹ Тойн – чернець аристократичного походження. Тут мається на увазі авторитетний торгоутський правитель Цецен Пунцаг геген (у доповідних нотатках часто фігурував як геген-нойон) із власним збройним загonom. Геген – титул, який отримували буддистські ієрархи. Цей геген зумів завоювати довіру та авторитет не лише серед жителів свого ханства, а й серед усіх інших калмиків, які відчували на собі його вплив. Ще у 1920 році геген налагоджує певні зв'язки з Кобдо та Ургою та посилено починає формувати військові загоны. Наприкінці 1920 року він запросив до себе на службу російського білогвардійця Серебрякова, доручивши йому організацію та навчання кавалерійських частин. За рік були досить добре навчені 3000 осіб, частина з яких мала необхідне спорядження та вогнепальну зброю. Проте Серебряков невдовзі був заарештований, а гегена китайська влада зобов'язала припинити подальше навчання підлеглих військової справи [РГВА. – Ф. 25895. – Оп. 1. – Ед. хр. 831. – Л. 40].
- ⁴⁰ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 119.
- ⁴¹ Мовляв, серед карашарських монголів, окрім придбання зброї у білогвардійців, мали місце неодноразові відрядження людей до Тибету, під приводом паломництва, задля закупки чергової зброї та набоїв. Так, у жовтні 1922 р. у степу на південь від Урумчі китайським постом був зупинений караван зі зброєю, який направлявся з Тибету до “Карашарського Хана” [РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 121].
- ⁴² РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 53.
- ⁴³ Зурган сомон – шість сомонів. Сомон – адміністративна одиниця, що входила до складу хошуну. Мабуть, маються на увазі шість сомонів олетів, які кочували у долині р. Текес.
- ⁴⁴ Арбан сомон – десять сомонів. Скоріше за все, тут мається на увазі друга група олетів – десять сомонів, які кочували у долині р. Каш [РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 20. – Л. 3 об.].
- ⁴⁵ Чахари – субетнічна група у складі монголів. У Сінцзяні вони мешкали з XVIII ст. Ці чахари поділялися на 16 сомонів і кочували в долині р. Боротала. Саме звідти вийшли Сум'я-бейсе та Дембрел.
- ⁴⁶ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 120–121.
- ⁴⁷ Мабуть, давалася взнаки згадка про проголошення незалежності Монголії (1911) під час Сінхайської революції. Тоді місцевий китайський загін перейшов на бік повсталих монголів.
- ⁴⁸ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 74–78.
- ⁴⁹ ВККІ – Виконком Комінтерну.
- ⁵⁰ Один із пунктів російсько-китайського кордону.
- ⁵¹ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 127а.
- ⁵² РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 129.
- ⁵³ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 125.
- ⁵⁴ У XIX ст. російська політика у Сінцзяні була значною мірою продиктована економічною та політичною конкуренцією Росії з Великобританією [Wheeler 1963, 57]. Ця конкуренція зберігалася й у досліджуваний період [більше див.: Кочубеев 2002].
- ⁵⁵ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 125.
- ⁵⁶ Чугучак належав до Тарбагатайського округу.
- ⁵⁷ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 27. – Л. 4–8.

- ⁵⁸ Маються на увазі контакти, встановлені під час візиту Дембрела та Сум'я-бейсе, якого ілійські монголи обрали своїм представником.
- ⁵⁹ До Жовтневої революції і деякий час після встановлення радянської влади казахів називали казаками та киргизами. У 1925 р. V Всеказакський з'їзд Рад, а потім Президія ВЦВК прийняли рішення про перейменування Киргизької Республіки на Казакську АРСР. Постановою Президії ЦВК Казакської АРСР від 9 лютого 1936 р. були введені найменування "казахи", "Казахстан".
- ⁶⁰ РГВА. – Ф. 25895. – Оп. 1. – Ед. хр. 832. – Л. 139.
- ⁶¹ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 149. – Л. 129.
- ⁶² За іншим визначенням, мріють приєднатися до Монголії чи до Росії [РГВА. – Ф. 25895. – Оп. 1. – Ед. хр. 832. – Л. 256].
- ⁶³ РГВА. – Ф. 25895. – Оп. 1. – Ед. хр. 845. – Л. 267.
- ⁶⁴ РГВА. – Ф. 25895. – Оп. 1. – Ед. хр. 844. – Л. 240.
- ⁶⁵ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 149. – Л. 293.
- ⁶⁶ РГВА. – Ф. 25895. – Оп. 1. – Ед. хр. 832. – Л. 451.
- ⁶⁷ РГВА. – Ф. 25895. – Оп. 1. – Ед. хр. 832. – Л. 453.
- ⁶⁸ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 41. – Л. 8.
- ⁶⁹ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 55. – Л. 33.
- ⁷⁰ Дані від 7 жовтня 1926 року.
- ⁷¹ РГВА. – Ф. 25895. – Оп. 1. – Ед. хр. 832. – Л. 421.
- ⁷² РГВА. – Ф. 25895. – Оп. 1. – Ед. хр. 831. – Л. 27.
- ⁷³ Фен Юйсян – впливовий китайський генерал, командуючий 1-ї Національної армії Китаю.
- ⁷⁴ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 198. – Л. 200.
- ⁷⁵ За іншими даними, ці події відбулися дещо раніше. Мовляв, у травні Цзинь Шужень запросив до себе нібито для переговорів вищезгаданого торгоутського правителя Цецен-гегена. Після розкішного обіду князя із двома його помічниками вивели у двір, де їм відрубали голови, причому під час страти князеві, як особі високого звання, поклали червоний килим. У такий спосіб губернатор втратив монгольську кінноту і здобув нових ворогів в особі підданих князя [Зражевский; Dickens].
- ⁷⁶ За тодішнім адміністративним поділом Цонжа належала до Урумчійського округу.

ЛІТЕРАТУРА

- Аманжол И.* Синьцзян или Восточный Туркестан: корни мусульманского сепаратизма // **Inca Group "War and Peace"**. 01.05.2008. – <http://www.warandpeace.ru/ru/analysis/view/22706/>
- Балмасов С.С.* Белоземгранты на военной службе в Китае. Москва, 2007.
- Бармин В.А.* Советский Союз и Синьцзян 1918–1941 гг. Барнаул, 1999.
- ВКП(б), Коминтерн...* 1996. – **ВКП(б), Коминтерн и национально-революционное движение в Китае: Документы.** Москва, 1996. Т. 2: 1926–1927. Ч. 2.
- ВКП(б), Коминтерн...* 2003. – **ВКП(б), Коминтерн и Китай: Документы.** Москва, 2003. Т. IV: **ВКП(б), Коминтерн и советское движение в Китае. 1931–1937.** Ч. 1.
- Галенович Ю.М.* Два генералиссимуса: И.В. Сталин и Цзян Чжунчжэн (Чан Кайши). Москва, 2008.
- XX зууны Монгол угсаатны түүх (Монгольська етнічна історія XX ст.) // **Монголпедиа. Монголын тухай нэвтэрхий толь.** – <http://wiki.ecm-outsourcing.com>
- Документы // Базаров Б.В., Жабаева Л.Б. **Бурятские национальные демократы и общественно-политическая мысль монгольских народов в первой трети XX века.** Улан-Удэ, 2008.
- Зотов О.В.* "Тайная" история Синьцзяна: российский ракурс // **Восток**, 2003, № 1.
- Зражевский М.* Русские казаки в Синьцзяне. Неизвестные страницы отечественной истории XX века // **Забайкальское казачество.** – <http://www.kazak-chita.ru/art/rks181109.html>
- Кочубеев А.Г.* Англо-советское соперничество в Синьцзяне в 1918–1928 гг. // **Востоковедные исследования на Алтае.** Барнаул, 2002. Вып. III.
- Лузянин С.Г.* Россия – Монголия – Китай в первой половине XX века. Политические взаимоотношения в 1911–1946 гг. Москва, 2003.
- Маккензи К.* Коминтерн и мировая революция. 1919–1943. Москва, 2008.
- Моисеев В.А.* О некоторых причинах и последствиях политики невмешательства России в ход восстаний в Синьцзяне в 1864–1866 гг. // **Третьи Востоковедческие чтения памяти С.Г. Лившица.** Материалы III региональной научно-практической конференции. 24 октября 2000. Барнаул, 2000.
- Моисеев В.А.* Гражданская война в Туркестане и позиция китайских властей Синьцзяна // **Современное историческое сибиреведение XVII – начала XX вв.** Барнаул, 2005.

- Наземцева Е.Н. Активизация антисоветской деятельности белой эмиграции в Синцзяне в 1927–1930 гг. // **Востоковедные исследования на Алтае**. Барнаул, 2004. Вып. IV.
- НАРБ. Национальный архив Республики Бурятия. Ф. Р-643. Оп. 1. Ед. хр. 6, 7.
- Нэх В.Ф. Специальная операция НКВД в Синцзяне. – http://uighur.narod.ru/History/spets_operatsiya.html
- Переписка И.В. Сталина и Г.В. Чичерина с полпредом СССР в Китае Л.М. Караханом: Документы, август 1923 г. – 1926 г. / Составитель, ответственный редактор-подготовитель, автор предисловия А.И. Картунова. Москва, 2008.
- Рерих Н. Алтай – Гималаи: Путевой дневник. Рига, 1992.
- РГАСПИ. – Российский государственный архив социально-политической истории. Ф. 144. Оп. 1. Ед. хр. 149, 198; Ф. 495. Оп. 152. Ед. хр. 16, 27, Оп. 153. Ед. хр. 41, 55; Ф. 514. Оп. 1. Ед. хр. 20, 27, 48.
- РГВА. – Российский государственный военный архив. Ф. 25895. Оп. 1. Ед. хр. 831, 832, 844, 845.
- Росов В.А. Николай Рерих: Вестник Звенигорода. Экспедиции Н.К. Рериха по окраинам пустыни Гоби. Санкт-Петербург; Москва, 2002. Кн. I: Великий План.
- Русско-китайские отношения в XX веке. Документы и материалы. Москва, 2005. Т. V: Советско-китайские отношения. 1946 – февраль 1950 гг. Кн. 2: 1949 – февраль 1950 гг.
- Скрин А. Китайский Туркестан. Москва, Ленинград, 1930.
- Схиммельпенник ван дер Ойе Д. Неизвестный Пржевальский // **Ариаварта**. Научный журнал. 1997. № 1.
- Сыроежкин К.Л. Мифы и реальность этнического сепаратизма в Китае и безопасность Центральной Азии. Алматы, 2003.
- Хохлов А.Н. А.М. Позднеев в Монголии и Китае в 1892–1893 гг. // **Россия и Монголия в свете диалога евразийских цивилизаций**. Москва, 2002.
- Шеметова Т.А. Советская Россия – Синцзян: восстановление торговых отношений в 1918–1922 гг. (на примере Кашгарского округа) // **Третьи Востоковедческие чтения памяти С.Г. Лившица**. Материалы III региональной научно-практической конференции. 24 октября 2000. Барнаул, 2000.
- Шинкарев Л.И. Цеденбал и его время. Москва, 2006. Т. 1: Любовь. Власть. Трагедия; Т. 2: Документы. Письма. Воспоминания.
- Элбек-Доржи... 1998. – Элбек-Доржи Ринчино о Монголии. Избранные труды. Улан-Удэ, 1998.
- Benson L., Svanberg I. **China's Last Nomads. The History and Culture of China's Kazaks**. New York – London, 1998.
- Dickens M. **The Soviets in Xinjiang 1911–1949** // Website of Oxus Communications. – <http://www.oxuscom.com/sovinxj.htm>
- Fisher H. Soviet Policies in Asia // **Annals of the American Academy of Political and Social Science**, 1949 (May), vol. 263: The Soviet Union Since World War II.
- Lattimore O. Political Conditions in Mongolia and Chinese Turkestan // **Annals of the American Academy of Political and Social Science**, 1930 (Nov.), vol. 152: China.
- Millward J. **Eurasian Crossroads: A History of Xinjiang**. New York, 2007.
- Wheeler G. Sinkiang and the Soviet Union // **The China Quarterly**, 1963 (Oct. – Dec.), No. 16.